

Bosiacki, Adam

GUŁag w radzieckim systemie represji : wokół książki Stanisława Ciesielskiego

Dzieje Najnowsze 38/3, 152-156

2006

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Adam Bosiacki

Warszawa

GUŁag w radzieckim systemie represji. Wokół książki Stanisława Ciesielskiego¹

Problematyka GUŁagu nie traci w ostatnich latach na popularności. Dość wspomnieć wydaną ostatnio z dużym sukcesem, recenzowaną także na łamach „Dziejów Najnowszych”, książkę Anne Appelbaum, a także publikacje pojawiające się wciąż na Zachodzie, a przede wszystkim liczne prace wydane ostatnio w Rosji. W publikacjach tych nie podejmuje się jednak, albo czyni się to incydentalnie, prawnego aspektu funkcjonowania GUŁagu jako instrumentu represji, w tym także ewolucji systemu radzieckich obozów pracy na tej właśnie płaszczyźnie. Ostatnio zagadnienie takie podjął w swych badaniach Stanisław Ciesielski. Szkoda jedynie, że wydana przez niego praca nie spotkała się z szerszym odzewem, choć z pewnością na to zasługuje.

Autor, historyk średniego pokolenia, od 1978 r. jest pracownikiem Uniwersytetu Wrocławskiego, a obecnie kierownikiem Zakładu Historii Europy Wschodniej. Jak dowiadujemy się z zamieszczonej w książce noty (s. 55), w 1997 r. uzyskał on tytuł naukowy profesora. Stanisław Ciesielski opublikował kilka monografii, dotyczących m.in. deportacji i przesiedleń ludności polskiej i miejscowej w Związku Radzieckim i zagadnień narodowościowych II Rzeczypospolitej.

Książka Stanisława Ciesielskiego dotyczy okresu największego nasilenia represji politycznych (poza okresem „komunizmu wojennego” lat 1918–1921) w Związku Radzieckim, czyli okresu 1930–1953. Periodyzacja została określona przez Autora bardzo trafnie². Formalnie bowiem GUŁag („Głównoje Uprawlienije Łagierijej”, czyli Główny Zarząd Obozów) został utworzony właśnie w 1930 r. przy organach bezpieczeństwa ZSRR (choć czasami funkcjonował krótko przy resorcie sprawiedliwości), których nazwy w okresie zakreślonym ramami czasowymi pracy niejednokrotnie ulegały zmianie³. Także pisownia samej instytucji jest całkowicie zgodna z oryginałem (GUŁag bowiem to „nowomowowy” skrót, pisany w taki właśnie sposób). Niedokładne natomiast pisownie to np. *GUŁAG* czy „gułag” (albo w liczbie mnogiej „gułagi”, co jest już oczywistym nieporozumieniem), występujące w słownikach i w potocznym odbiorze. Autor pisze zresztą, że niekiedy termin ten pojawia się wręcz jako synonim całego systemu penitencjarnego w Związku Radzieckim (s. 5). Również sam, opisując tę instytucję

¹ S. Ciesielski, *GUŁag w radzieckim systemie represji 1930–1953*, Wrocław 2005 (Raporty Centrum Studiów Niemieckich i Europejskich im. Willy Brandta Uniwersytetu Wrocławskiego, Raport 8), s. 56.

² Można by było rozszerzyć ramy czasowe do 1956 r., kiedy to zakończono zwalnianie więźniów. Rok 1953 r. (śmierć Stalina, wydanie amnestii) jest jednak także cezurą zdecydowanie uprawnioną.

³ GUŁag powstał przy Zjednoczonym Państwowym Zarządzie Politycznym, czyli OGPU (ros. „Objedinennoje Gławnoje Politiczeskoje Uprawlienije”), istniejącym pod tą nazwą w latach 1922–1934. Określenie „gławnoje” oznaczało w tym przypadku organ centralny, w odróżnieniu od lokalnych „zarządów politycznych”, działających na poszczególnych szczeblach administracji kraju. Podobne nazewnictwo przyjęto w okresie późniejszym, gdy obok Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych (ros. skrót NKWD) powstały urzędy spraw wewnętrznych („usprawlienija” NKWD, czyli UNKWD) na szczeblu kraju, obwodu („oblasti”), czy okręgu autonomicznego.

(głównie w latach 30. i po wojnie), słusznie zalicza do GUŁagu liczne przedsiębiorstwa, wykorzystujące pracę więźniów, a pozostające formalnie poza nim. Zwraca jednak uwagę na i tak duży formalny zakres pojęciowy terminu GUŁag, obejmującego swym znaczeniem oprócz poprawczych obozów pracy także kolonie pracy (podobne do znanych w Polsce zakładów poprawczych), więzienia przejściowe (tranzytowe, jak pisze Autor, tłumacząc dosłownie rosyjskojęzyczny termin) oraz instytucje nadzorujące kary ograniczenia wolności (tamże). Autor nie jest prawnikiem, stąd na określenie zakresu instytucji GUŁagu pojawiają się w pracy drobne usterki terminologiczne; nie są one jednak istotne dla rozumienia tekstu. Szkoda jednak, że nieścisłości terminologiczne w opracowaniu (wskazanych miejscami poniżej) nie zaznaczył recenzent, najwyraźniej także nie będący prawnikiem.

W pracy zwraca uwagę naprawdę dobra orientacja Autora w literaturze tematu. W kilku akapitach przedstawione zostały najważniejsze pozycje bibliograficzne ostatnich lat, w szczególności rosyjskojęzyczne⁴. Jedyną niewymienioną w ogóle w opracowaniu pracą jest *Archipelag GUŁag* Aleksandra Solżenicyna, choć, jak się wydaje, owo monumentalne dzieło było godne wymienienia i pożytkowania z powodu wielu informacji choćby natury prawnej, podejmowanych przez rosyjskiego pisarza⁵.

Jak pisze Stanisław Ciesielski, praca skoncentrowała się na trzech aspektach: procesie tworzenia obozów i stosowania w nich pracy przymusowej, kształtowaniu struktur zarządzających systemem penitencjarnym i systemem obozów oraz na zagadnieniu rozwoju systemu obozowego pod względem liczby obozów i więźniów. Autor zastrzega, że poza rozważaniami poczynionymi w pracy pozostały takie problemy, jak wewnętrzna organizacja obozów, warunki pracy więźniów, czy zagadnienia kar (s. 6). Wątpliwości może budzić tylko pominięcie ostatniego tematu, gdyż zagadnienia kar w sposób oczywisty mieszczą się w systemie represji, ujętym w tytule pracy.

Pierwsza część opracowania dotyczy radzieckiego systemu penitencjarnego do 1929 r., czyli momentu tworzenia GUŁagu. Autor przyznaje, że pod tą nazwą instytucja ta powstała w kwietniu 1930 r. Przyjęta cezura jest jednak słuszna, gdyż na płaszczyźnie prawnej tworzenie GUŁagu z wykorzystaniem pracy więźniów do planowych (a nie jak wcześniej, tylko do resocjalizacyjnych) celów gospodarczych rozpoczęło się formalnie w maju 1929 r. (s. 15)⁶.

Zasadniczy motyw pierwszej części pracy stanowi analiza aktów normatywnych, dotyczących obozów pracy w radzieckim ustawodawstwie. Autor omawia je zawsze na podstawie opracowań z tzw. drugiej ręki, korzystając z obcojęzycznej literatury tematu. Najwięcej nieścisłości powoduje to przy badaniu pierwszego okresu istnienia obozów. Autor analizuje tu pewne instytucje i środki karne, nie podając czasami nazw aktów normatywnych (np. słynny „Dekret o Sądzie” nr 1, z 24 listopada 1917 r.) albo podając regulacje późniejsze, bez przytoczenia

⁴ Autor powołuje, w szczególności, monumentalną, siedmiotomową pracę *Istoria stalinskogo GUŁaga. Koniec 20–ch –pierwaja połowina 1950–ch godow. Sobranije dokumentow w siemi tomach*, pod red. W. P. Kozłowa, Moskwa 2004. Z pracy tej pochodzi większość tabel, zamieszczonych w opracowaniu S. Ciesielskiego.

⁵ Wykorzystać naukowo z dzieła Solżenicyna można głównie takie rozdziały, jak: *Dzieciństwo prawa*, *Prawo dorasta* oraz *Prawa wiek męski* (tłumaczenie J. Pomianowskiego, Warszawa 1990).

⁶ W analizie powstawania GUŁagu zabrakło — być może — w książce zarysowania roli jego pierwszego szefa Gienricha G. Jagody (1891–1938), skoro Autor trafnie podaje znaczenie roli Ławrientija Berii przy przekształcaniu tej instytucji w 1953 r. (s. 45–46).

wcześniejszych⁷. Czasami mylnie używane są także same nazwy takich aktów⁸. Są to jednak nieścisłości drobne i nie mające znaczenia w ogólnym kształcie pracy. Widać wszakże, że omawiając zagadnienia poszczególnych okresów istnienia obozów pracy, Autor korzystał z powstałych wcześniej opracowań, nie uwzględniając natomiast bezpośrednio radzieckiego ustawodawstwa okresu 1918–1929⁹, które jest w tym przypadku naprawdę cennym źródłem.

Praca omawia bardzo drobiazgowo zagadnienia, które Autor trafnie zakreślił jako przedmiot swoich badań. Analizuje przy tym ewolucję instytucjonalną organizacji zajmujących się zagadnieniami pracy przymusowej i powstałe w związku z tym systemy zarządzania (s. 7 i nast.). Podaje np. rodzaje miejsc odosobnienia według przepisów pierwszego Kodeksu karnego RFSRR z 1922 r., Kodeksu pracy poprawczej RFSRR z 1924 r. (s. 11–12) i innych regulacji (przede wszystkim dekretów). Zawarte informacje mogą być przydatne zarówno dla badaczy tematu, którzy chcieliby podjąć własne prace w tym zakresie, jak też dla osób niezajmujących się zagadnieniami podjętymi przez Autora. Publikacja Stanisława Ciesielskiego przytacza w tym przypadku wiele bardzo dokładnych informacji prawdopodobnie jako pierwsza praca w Polsce.

Jednym z nieznanych szerzej zagadnień jest podjęty w pracy okres formowania się GUŁagu w ostatecznym kształcie, w latach 1929–1930. Również w tym przypadku Autor przytoczył najważniejsze akty normatywne, ich założenia i implikacje. W tej części pracy uderza dokładność i ścisłość. Podobne wrażenie odnosi czytelnik w czasie lektury następnych części, dotyczących pierwszej połowy lat 30. (m.in. słynny dekret „O ochronie mienia przedsiębiorstw państwowych, kołchozów i spółdzielni oraz o umacnianiu własności społecznej” z 7 sierpnia 1932 r.)¹⁰. Następnie, aż do czasów wojny, Autor analizuje instytucje miejsc odosobnienia i zesłania. Zawsze wskazuje także najważniejsze wydarzenia tamtych lat (kolektywizację, zamordowanie Kirowa i inne), a także zagadnienia polityki karnej ZSRR. Na podstawie oficjalnych dokumentów podaje również liczbę więźniów, poczynawszy od 1934 r., a także liczbę aresztowanych i skazanych w latach „wielkiej czystki” lat 1937–1938 (s. 20). Sam okres „jezowszczyzny”

⁷ Autor nie podaje np., że pierwotnie kompetencje powołanych „Dekretem o Sądzie nr 1” „trybunałów rewolucyjnych” przewidywały możliwość orzekania kar przekraczających właściwość orzekania tzw. sądów lokalnych („miestnyje sudy”), od marca 1918 r. „sądów ludowych”, od trzech lat pozbawienia wolności (s. 6). O sądach notabene mówi się w pracy mało, choć w latach wojny domowej oprócz trybunałów rewolucyjnych właśnie sądy ludowe („narodnyje sudy”) miały możliwość orzekania kar obozów pracy i stosowały karę tę dość często. Trybunały rewolucyjne natomiast z reguły stosowały kary surowsze. Nie jest także prawdą, że na mocy obowiązujących przepisów sędziowie sądów ludowych byli wybierani „przez ludność” (ibidem), skoro na mocy art. 18 Konstytucji RFSRR z 10 czerwca 1918 r. wiele grup ludności zostało pozbawionych wszelkich praw wyborczych.

⁸ Np. „Instrukcja o trybunałach rewolucyjnych”, wydana przez Ludowy Komisariat Sprawiedliwości 19 grudnia 1917 r. jest określona w pracy jako dekret (s. 6). Z kolei najsłynniejszy chyba dekret Rady Komisarzy Ludowych „O czerwonym terrorze” z 5 września 1918 r. określony jest w pracy jako rozkaz WCzK (z mylną zresztą datą, por. s. 7). Podobne (niezbyt zresztą liczne) nieścisłości można zauważyć także w dalszej części pracy, dotyczącej okresu pierwszej połowy lat 30. i czasów powojennych.

⁹ Ustawodawstwo takie zostało w szczególności wydane niemal w niezmiennej formie w ramach serii „Diekriety Sowietskoj Własti” (t. I–XIV, Moskwa 1957–1987). Ostatnio ukazał się także tom zawierający niewydane wcześniej akty normatywne (Wyd. Rosspen, Moskwa 2005).

¹⁰ Nazwę przytacza Autor w nieco innym tłumaczeniu (s. 16). Poza S. Ciesielskim dekret analizuje szeroko Aleksander Solżenicyn (*Archipelag GUŁag*, t. I).

nie został natomiast szczególnie wyodrębniony, a w pracy ledwie zasugerowano znane w literaturze zjawisko rozstrzeliwania w tym okresie więźniów przetrzymywanych w obozach¹¹.

W opracowaniu został natomiast wyodrębniony okres funkcjonowania GUŁagu podczas wojny (1941–1945). W okresie tym Autor przedstawił zmiany organizacyjne całej instytucji, zarysował także ewolucję polityki karnej. W odniesieniu do tej ostatniej zwrócił uwagę na zaostrzenie kar, poczynania amnestyjne władz (np. amnestia z 12 lipca 1941 r.), czy też przywrócenie w systemie prawnym pojęcia „katorgi” (s. 27)¹². Wszystkie takie zjawiska są, oczywiście, nieznane szerzej w polskojęzycznej literaturze przedmiotu. Nieznane są także akty normatywne, przytaczane i analizowane w całym opracowaniu.

Ostatnią część książki zajmuje okres 1945–1953, który Autor słusznie określa jako apogeum systemu obozowego” (s. 30–45). W okresie tym zwraca uwagę na takie zjawiska, jak: polityka karna, zmierzająca — czasami — do zwiększenia roli sądownictwa kosztem represji administracyjnych, przeprowadzanie amnestii, z wyłączeniem skazanych za przestępstwa polityczne, zwiększenie wymiaru kar, czy uchylanie niektórych przepisów, wydanych przed albo w czasie wojny. W tej części pracy omówione są także zmiany strukturalne i organizacyjne GUŁagu. Autor słusznie zwraca uwagę na wyodrębnienie w 1948 r., jak pisze, „nowej kategorii obozów — obozów specjalnych (osobyje łagierja — OŁ)”, których przeznaczeniem miało być odizolowanie więźniów „skazanych za przestępstwa polityczne uznawane za «szczególnie niebezpieczne» dla państwa” (s. 34). W tej części pracy Stanisław Ciesielski wymienia również wiele przedsięwzięć korzystających z pracy więźniów, a działających w ramach systemu GUŁagu (choć czasami formalnie pozostających poza nim). Jak była mowa, identyczny opis Autor sporządził wcześniej w odniesieniu do funkcjonowania GUŁagu w latach 30. (por. np. s. 21).

Także w okresie powojennym Autor zwraca uwagę na istnienie obozów pracy na terenie radzieckiej strefy okupacyjnej w Niemczech, formalnie podporządkowanych GUŁagowi 9 sierpnia 1948 r. (s. 38). Jak podaje, w obozach tych do 1 marca 1950 r. przebywało 157,8 tys. osób, w tym tylko 34,7 tys. obywateli ZSRR. Z przetrzymywanych zmarło 42,9 tys. osób (ibidem). Fakt ten również nie jest w Polsce szeroko znany.

Kolejnym przedstawionym zjawiskiem jest ujęcie przez Autora, jak pisze, „obrzeży GUŁagu” w powojennym okresie. Stanowią je kontyngenty jeńców wojennych przebywających w tym czasie w obozach, obozy filtracyjne dla powracających z frontu żołnierzy radzieckich czy też repatriantów, tworzone bataliony pracy istniejących także we wcześniejszych okresach dziejów ZSRR. Jak pisze Autor, jakkolwiek objęte wskazanymi kategoriami grupy osób „nie były kategoriami więźniów i podporządkowano je odrębnym instytucjom administracyjnym, pod wieloma względami nie różniły się [one] od więźniów GUŁagu, dzieliły z nimi los niewolniczej siły roboczej, a nawet współdziałały w wykonywaniu określonych zadań i niejednokrotnie współzamieszkiwały te same obozy (s. 39–40). Również tego typu zjawiska nie są w Polsce szeroko znane.

Pracę Stanisława Ciesielskiego kończy przekształcenie GUŁagu po śmierci Stalina i ostateczna zmiana formalnej i substancjalnej właściwości tej instytucji w 1953 r. Jak podaje Autor (s. 46), w wyniku przeprowadzonej amnestii do 1 lipca tego roku liczba więźniów zmniejszyła się o ponad połowę (z 2468,5 tys. osób w dniu 1 stycznia 1953 r. do 1294,4 tys. według stanu na dzień 1 lipca tego samego roku). Kluczową rolę w zmianie instytucji odegrał Ławrientij Beria

¹¹ W kwestii tej por. np. Conquest, *Wielki terror*, wyd. polskie, Warszawa 1997, rozdz. XII.

¹² Jak słusznie wskazuje Autor, cytując jeden z dokumentów NKWD z 1945 r., zaostrzenie wymiaru kar (do 25 lat pozbawienia wolności — A. B.) w istocie uniemożliwiało dotrwanie do końca wyroku (s. 34).

(1899–1953), którego koncepcje przekształcania GUŁagu w dużej mierze realizowano także po jego śmierci. Autor podaje, że jedną z przyczyn takiego stanu rzeczy była niewydolność ekonomiczna obozów, obserwowana przez kierownictwo NKWD (MGB, MWD) już od czasów wojny.

Jak powiedziano, pomimo stosunkowo małej objętości praca Stanisława Ciesielskiego dobrze wypełnia lukę w polskim piśmiennictwie, dotyczącym instytucji i funkcjonowania GUŁagu i jako taka powinna być z pewnością wykorzystywana przez polskich badaczy tej tematyki. Uwagę zwraca w szczególności precyzja Autora w podawaniu faktów i szkicowaniu zjawisk oraz operowanie najnowszą, w szczególności, rosyjską, literaturą tematu. Dobrze się zatem stało, że tego typu praca została przedstawiona ostatnio polskim czytelnikom.